

Obieg monetarny w Mezji i Illirii. Casus znalezisk z Novae (Bułgaria) oraz Risan (Czarnogóra)

The project NCN Grant No. 2016/21/B/HS3/00021 “Monetary circulation in Moesia and Illyria. The case of the finds from Novae (Bulgaria) and Risan (Montenegro)”

PRZEBIEG REALIZACJI PROJEKTU

1. Ustalenie schematu obiegu monetarnego w prowincji rzymskiej Mezja w okresie I-V wiek na podstawie znalezisk monet pochodzących z wykopalisk prowadzonych w Novae (Bułgaria) do 2018 roku włącznie.
2. Określenie schematu obiegu monetarnego w Risan na podstawie materiału pochodzącego z wykopalisk na tym stanowisku do 2018 włącznie.
3. Przeprowadzono naukową analizę numizmatyczną znalezisk monet pochodzącą z wykopalisk prowadzonych na stanowisku w Risan do 2018 roku.
4. Opracowano monety znalezione podczas wykopalisk w Noave (Bułgaria) i w Risan (Czarnogóra) w kontekście archeologicznym tworząc nowe bazy danych.
5. Opracowano znaleziska monet antycznych z Novae na tle obiegu monetarnego w prowincji rzymskiej Mezja w okresie objętym badaniami (I-V w.).
6. Dokonano analizy monet znalezionych w Risan od początku okresu badawczego na tym stanowisku, uwzględniając okres grecko-iliryski.

Podstawą analiz i badań są katalogi znalezisk monet, pochodzących z wykopalisk prowadzonych przez Ośrodek Badań nad Antykiem Europy Południowo-Wschodniej UW na dwóch stanowiskach archeologicznych: w Novae w Bułgarii oraz w Risan w Czarnogórze. Katalogi wykonane są dla każdego stanowiska oddzielnie. Zawierają wszystkie znalezione podczas wykopalisk na tych stanowiskach monety do sezonu badawczego 2018 roku. Projekt miał dotyczyć znalezisk dokonanych do 2016 r, ale z powodu przedłużenia o dwa lata czasu trwania projektu, uwzględniono monety także z kolejnych dwóch sezonów. Ma to jedynie pozytywny wpływ na wynik prowadzonych w ramach niniejszego projektu badań, czego wynikiem jest większa baza danych.

OBIEG MONETARNY NA TERENIE RISAN

Baza danych (katalog) monet z wykopalisk w Risan liczy 1724 monety znalezione w czasie od początku badań archeologicznych na stanowisku do 2018 r. włącznie. Zgodnie z założeniami wniosku grantowego, baza danych zawiera wszelkie niezbędne dane numizmatyczne i archeologiczne. Również tym przypadku dokonano określenia i przebadania każdej monety pod wieloma kątami. Baza danych stała się podstawą wyciągniętych wniosków na temat obiegu monetarnego w starożytnym Rhizon (rzymskie Risinum, obecnie Risan) oraz analizy na tle okresu grecko-iliryskiego na terenie Ilirii w IV-II wieku p.n.e., a zatem w okresie uwzględnionym w projekcie.

W celu dokonania analiz znalezisk monet z Risan w okresie grecko-iliryskim oraz obiegu monetarnego w Risan wykonano katalog znalezisk skarbów monet antycznych zawierających w swym składzie monety wybijane w Rhizon. Baza danych zawiera zweryfikowane informacje o znaleziskach 78 skarbów monet grecko-iliryskich. Celem tego działania była rekonstrukcja obiegu monetarnego na podstawie analizy rozrzutu znalezisk skarbów „monet iliryskich” z terenów greckiej Ilirii w okresie od IV do I w. p.n.e. Katalog zawiera informacje o skarbach z terenu dzisiejszej Albanii, Bośni i Hercegowiny, Chorwacji, Czarnogóry, Kosowa i Serbii, czyli największego terytorialnie zasięgu tzw. „państwa iliryskiego” w okresie greckiej kolonizacji. Na podstawie katalogu skarbów monet iliryskich sporządzone zostały autorskie mapy – zbiorcze, a także te z podziałem na lata emisji oraz ośrodki emisyjne. Analiza rozrzutu znalezisk w odniesieniu do ukształtowania terenu i osadnictwa pozwoliła ustalić miejsce występowania koncentracji monet danych ośrodków w poszczególnych okresach. Nie bez znaczenia są także uwagi dotyczące miejsc, na których skarby monet nie występują lub występuje ich bardzo mało. Katalog posłużył również do prześledzenia pewnych prawidłowości w składzie skarbów – monety których mennic najczęściej się ze sobą mieszają, a które występują samodzielnie.

Przeprowadzone w wyniku realizacji grantu badania pozwoliły zrekonstruować dzieje króla Ballaeusa w oparciu o dostępny materiał numizmatyczny oraz o znane fakty z dziejów Ilirii. Ballaeus był lokalnym przywódcą na Faros. Tam wybijał niewielkie ilości monet "brązowych" ze swoim imieniem, ale bez tytułu króla. Był kimś znaczącym i bogatym "władzką" na wyspie, ale nie był królem. Następnie znaczenie Ballaeusa wzrosło, prawdopodobnie w wyniku działalności pirackiej. Przeniósł się on do Rhizon, podporządkował sobie lokalne plemiona i przyjął tytuł króla. Tutaj na pewno pełnił funkcję władcy, władcy potężnego i silnego. "Przeprowadzka" ta, pamiętając o charakterze III-wiecznych wypraw iliryskich, zapewne nie miała pokojowego charakteru. Ballaeus podbił Rhizon. Rhizon zapewne nie emitowało monet przed jego przybyciem. To on wprowadził miasto w krąg greckich ośrodków emisyjnych. Ilość znanych monet Ballaeusa sięga w tej chwili co najmniej 6325 egzemplarzy. Musiało zatem być zapotrzebowanie na nie, a zapotrzebowanie to pojawiło się zapewne wraz z pojawieniem się Ballaeusa w zatoce Kotorskiej. Można się domyślać, że do rozwoju miasta potrzebna była duża ilość monet. Ponadto Ballaeus mógł być przywódcą piratów iliryskich, na co wskazuje świetne położenie Rhizon jako "gniazda" piratów. Wyjaśniałoby to też, przynajmniej hipotetycznie, zapotrzebowanie na pieniądź, czyli na utrzymanie swoich oddziałów, czy to obronnych, czy to piratów. Potwierdzać to może występowanie znalezisk monet Ballaeusa po drugiej stronie wybrzeży Morza Adriatyckiego, w środkowej i południowej Italii. Naturalnym pytaniem jest o źródło jego sukcesu i jego bogactwa. Zapewne przyczyn należy szukać w najbardziej ulubionym zajęciu Ilirów, a zatem w piractwie, któremu sprzyjało ukształtowanie linii brzegowej Adriatyku, a także umiejętność poruszania się lembosami, zwrotnymi iliryskimi statkami. Piractwo iliryskie stało się oficjalną przyczyną wojen z Rzymem. Musiało mieć zatem dość duże rozmiary i siało powszechny postrach. Rhizon, ze względu na swoje położenie, było idealnym miejscem na siedzibę piratów. Już samo położenie daje świetne warunki obronne. Otoczone jest wysokimi i niebezpiecznymi górami, a od południowego zachodu znajduje się głęboka zatoka będąca rozgałęzionym fiordem ze stromymi brzegami. Ponadto z daleka można było zobaczyć wpływające do zatoki statki. Dodatkowym obronnym elementem były potężne mury cyklopie i fortyfikacje akropolis. Wykopaliska OBAE UW potwierdziły istnienie murów w Rhizon, o łącznej długości 1 kilometra, zbudowane w V. w. pne zaś mury poligonalne w IV w. pne.

Wybijanie tak dużych na jak na III w.p.n.e. ilości monet Ballaeusa w Rhizon było spowodowane także dużym zapotrzebowaniem na monety. Po przeniesieniu siedziby do Rhizon musiał wszystko zorganizować i opłacać siły zbrojne, czy też piratów. Ballaeus rozumiał bardzo dobrze funkcję monety. W obrębie jego państwa musiał istnieć prawdziwy system monerany. Wskazuje na to zróżnicowanie nominałów na „brązowe” i srebrne, a co więcej monety brązowe wybijane były w dwóch nominałach: mniejszym i większym. Najwięcej było emisji typu Ballaeus / Artemis, ale równolegle istniał najprawdopodobniej mniejszy nominał. Relatywnie częste w Risan są zespoły malutkich monet „brązowych”. Występują one głównie jako znalezisko luźne, ale także w zespołach. Niekiedy te monetki o niewielkiej średnicy występują z monetami ustalonymi jako należące do Ballaeusa. Jednym z najważniejszych wyników prowadzonego projektu jest „odkrycie”, że przynajmniej niektóre monety srebrne Ballaeusa miały jedynie cienką powłokę srebra, zaś środek monety był brązowy. Zapewne z powodu braku srebra dokonywano fałszerstwa na poziomie mennicy.

Co jednak najważniejsze, badania pozwoliły na wysunięcie nowej tezy dotyczącej czasu życia i panowania Ballaeusa. Wiele wskazuje na to, że jego rządy przypadły na lata około połowy III wieku p.n.e. Tak dużą ilość monet wybijano w okresie największego rozkwitu Ilirów, kiedy mogli organizować długodystansowe wyprawy morskie wymuszające pierwszą interwencję Rzymu w 230 r. pne. Musiało to mieć miejsce przed 230 rokiem pne. Okres po I wojnie iliryjsko-rzymskiej w latach 229/228 pne jest relatywnie dobrze poznany i z pewnością gdyby wówczas żył Ballaeus, byłby on wymieniony w źródłach pisanych. Nie jest możliwe, by Ballaeus bił takie ilości monet przed Monuniosem, a zatem na przełomie IV i III w. pne. Jak wyżej wykazano, wszystkie fakty, które mamy do dyspozycji, wskazują, że w grę wchodzi jedynie III w. pne. Z pewnością miało to miejsce po Monuniosie i Mitylosie, których panowanie jest dobrze datowane. A zatem Ballaeus musiał żyć co najmniej kilka lat po 270 r. pne, ale z pewnością przed 230 r pne. Nie ma innej możliwości.

W wyniku przeprowadzonych analiz udało się zatem znacząco rozświetlić "lata ciemne" w Ilirii, a przynajmniej na terenie powiązanych z "tajemniczym królem Ballaeusem".

OBIEG MONETARNY W MEZJI W OKRESIE RZYMSKIM (I-V w.n.e.)

Baza danych (katalog) monet z wykopalisk w Novae liczy 869 monet, znalezionych w czasie badań w latach 2011-2018, w tym jeden skarb złożony z monet prowincjonalno-rzymskich. Zgodnie z założeniami wniosku grantowego, baza danych zawiera wszelkie niezbędne dane numizmatyczne i archeologiczne. Monety zostały określone według emitentów, określono nominał, lata emisji, mennicę oraz podano referencje w tych przypadkach, w których stan zachowania na to pozwalał. Każda moneta została określona, zmierzona (ciężar, średnica, oś stempli) a także określono ich położenie w wykopie i odnotowano kontekst archeologiczny w sytuacji, jeśli była taka możliwość. Należy jednak podkreślić, że badania na odcinku XII w Novae prowadzone są od kilku lat, i poważny wpływ na ustalenia archeologiczne nowego odcinka badań miały lockdowny ostatnich dwóch lat, które odbiły się na stanie badań nie tylko w Polsce, ale także w Bułgarii. Zablokowany był dostęp do materiałów przez praktycznie dwa lata. W bazie danych uwzględniono takie dane, które są możliwe na obecnym etapie badań.

Celem badań było przedstawienie obiegu monet na terenie obozu legionowego w Novae nad dolnym Dunajem oraz próba uogólnienia modelu tegoż obiegu na podstawie dostępnej bazy danych dotyczącej rzymskiej prowincji Mezja. Chodzi tu o monety pochodzące z wykopalisk w Novae prowadzonych przez Ośrodek Badań nad Antykem Europy Południowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Badania prowadzone przez OBA dotyczą odcinka IV oraz XII. Pozostałe obozy legionowe nad dolnym Dunajem są tylko szczerkowo przebadane archeologicznie. Wykopaliska prowadzone tam były nieregularnie i nie są kontynuowane.

Przeprowadzone badania wskazują na następujące cechy obiegu monetarnego na badanym obszarze:

- w najwcześniejszej historii obozu legionowego najliczniejszą grupą nominałową są brązy z mennicy rzymskiej, przede wszystkim asy, następnie sesterce i dupondiusy;
- wyróżnia się pula monet Klaudiusza, za rządów którego nastąpiła budowa obozu w Novae;
- od panowania Septymiusza Sewera statystyki zaczynają się zmieniać na korzyść prowincjonalów, których liczba rośnie do rangi nominału przeważającego praktycznie do końca panowania Gordiana III;
- w pierwszej połowie III wieku monet z mennicy centralnej w tym okresie nie odnotowano właściwie wcale;
- cechą charakterystyczną obiegu monet w Novae są emisje prowincjonalne. Znaleźiska monet z pierwszej połowy III wieku wskazują na to, że zapotrzebowanie na pieniądź w Novae w tym przedziale czasowym zaspokajane było wyłącznie przez pobliskie mennice mezyjskie oraz trackie;
- denary spotykane są nielicznie, co wskazuje, że nie były one głównym nominałem będącym w użytkowaniu na terenie obozu;
- w drugiej połowie III wieku nominałem obowiązującym w całym Cesarstwie był antoninian. W Mezji obiegały antoniniany z mennic bałkańskich: Sisica, Serdica, Ticinum, Kyzios oraz z mennicy w Rzymie;
- brakuje monet złotych;

Taka struktura monet jest typowa dla obiegu monetarnego obydwu Mezji oraz Tracji w okresie do pierwszej połowy III wieku.

- monety z IV w. występują w Novae w dużych liczbach. Na podstawie puli monet z obozu legionowego w Novae uzasadniony będzie wniosek, że w IV w., przewagę na terenach Mezji miały emisje z mennic bałkańskich i małoazjatyckich. Zaś w mennic zachodnich docierały w bardzo małych ilościach.
- widoczny jest wyraźny wzrost liczby monet w okresie panowania Konstantyna II – Konstancjusza II – Konstansa oraz w następnym okresie za panowania Arkadiusza i Honoriusza.

Znakiem „firmowym” terenu Mezji są monety prowincjonalne. Znaleźiska monet z pierwszej połowy III wieku wskazują jednoznacznie na to, że zapotrzebowanie na pieniądź w Novae w tym przedziale czasowym zaspokajały wyłącznie pobliskie mennice mezyjskie i trackie. Emisje Nikopolis ad Istrum oraz w drugiej kolejności Marcjanopolis są w tym czasie

przeważające. Jest to zatem wskazówka, że również żółd wypłacano w tym okresie właśnie „brązowym” pieniądzem prowincjonalnym, tym bardziej że był to okres intensywnych działań wojennych, a co za tym idzie zwiększonego zapotrzebowania na pieniądz, podczas gdy w skarbcu państwowym brakowało srebra. Znalazło to odbicie w większej liczbie monet Septymiusza Sewera, który musiał stoczyć szczególnie zaciekłą walkę o tron cesarski z czterema innymi pretendencjami, a jego zwycięstwo było możliwe dzięki piętnastu legionom, w tym Legionu I Italica.

Zaskakującym wynikiem prowadzonych w ramach projektu badań jest stwierdzenie, że największy napływ monet ze stolicy państwa rzymskiego, z Rzymu, miał miejsce wcale nie – jak dotąd przypuszczano – w IV wieku. Największą ilość monet odnotowano na czasy cesarzy Aureliana i Klaudiusza II Gockiego. Były to antoniniany, które ze względu na omijanie tematu w literaturze, trudno jest lepiej oszacować. Apogeum w całej historii obozu legionowego nastąpiło za panowania Klaudiusza II, Aureliana, Tacitusa i Probusa. Współczynnik liczby monet na rok wynosi wówczas ponad 15 i 16 sztuk, a z taką sytuacją nie mieliśmy do czynienia ani wcześniej, ani potem. Nawet liczba monet z dynastii Konstantynów nie jest większa. W latach 268-282 następuje też dodatkowo duża dywersyfikacja mennic, z których pochodzą monety. Nadal większość pochodzi z Rzymu, ale na terenie Mezji zaczynają odgrywać znaczącą rolę mennice lokalne: Siscia, Serdica, Ticinum, ale także pojawiają się monety z Mediolanu, Antiochii, a nawet mamy jeden antoninian z Tripolis. Taka struktura monet pod względem mennic wskazuje, że pula monet docierała do Mezji z terenów Rzymu. Nie była tworzona na miejscu z puli emisji mennic lokalnych. Ta obserwacja jest nowa i wymaga dalszej weryfikacji podczas prowadzenia badań wykopaliskowych w Novae (o ile pandemia pozwoli).

Na obecnym etapie badań można przyjąć, że przedstawione tutaj uwagi, dotyczące obiegu monet rzymskich w Novae na podstawie puli znalezisk z odcinka IV i XII, odnoszą się również do pozostałych obozów legionowych, a także do innych mniejszych obiektów wojskowych usytuowanych w dolnym odcinku biegu Dunaju.

MONOGRAFIE

Renata Ciolek, RHIZON / RISINUM Illyrian Fortress, Greek and Roman Town. The Monetary System in the Kingdom of Ballaeus, Warszawa 2021

Renata Ciolek, Novae. Legionary Fortress and Late Antique Town. Monetary circulation in Moesia. The case of the coin finds from Novae (Bulgaria), Warsaw 2022 (w druku)

ARTYKUŁY

Renata Ciolek, Collection of 48 provincial coins from Novae (Bulgaria), Sector XII. Numismatic study, *Novensia* t. 28, 2019, s. 79-99

Renata Ciolek, Some remarks on a recently published volume of studies on coins from Pharos, *Novensia* t. 28, 2019, s. 185-190

Renata Ciolek, Some remarks on a recently published volume of studies on coins from Pharos Jasna Jeličić Radonić, Hermine Göricke-Lukić, Ivan Mirnik, Faros. Grčki, grčko-ilirski i rimski novac, in collaboration with Damir Doračić, Ivana Zamboni and Maja Bonačić- -Mandinić, vol. III (= Biblioteka Knjiga Mediterana 99), Split 2017, Novensia, 2017 [2019], język angielski, tom 28, s. 185-189

Renata Ciolek, Finds of Coins of the Illyrian King Ballaeus, Aleksandria. Study on Items, Ideas and History Dedicated to Professor Aleksander Bursche on the Occasion of his 65th Birthday, Wiesbaden 2021, s. 73-80 – 200 pkt

Renata Ciolek, M. Daniel, Znaleziska skarbów monet iliryjskich z terenów greckiej Ilirii. Próba rekonstrukcji obiegu monetarnego, Novensia, 30, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2018, s. 6-34. 40 pkt

Renata Ciolek, Coins from sector XII (2011-2018), *Novae. Legionary Fortress and late antique town*, Warszawa, *Novensia vol. 32*, 2022 (w druku)

Marta Daniel, Ciolek Renata, Monetary Circulation In Illyria Based On Catalogued Hoards Of “Illyrian” Coins, *Novensia* 30, 2020, 7-49

Marta Daniel, Finds of Illyrian Coin Hoards from the Territories of Greek Illyria. An Attempt at Reconstructing the Circulation of Coinage Based on the Range of Particular Emissions, *Światowit LVII*, 2019, 129-141

Renata Ciolek, Monetary circulation in Lower Moesia in the light of coin finds from the period of the stationing of the VIII August Legion in Novae (Bulgaria), *Novensia XXXI*, 2022, s. 1-35